

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

ВИПУСК 9

Київ – 2000

В науковому збірнику висвітлюються маловідомі сторінки з історії взаємин українського народу із зовнішнім світом: торговельні зв'язки львівського купецтва у ХІУ ст., стосунки італійських гарібальдійців з Україною та становлення дипломатичних й економічних відносин України з Німеччиною, Польщею, Великобританією, Францією і Чехословаччиною у міжвоєнні роки. Вперше на сторінках збірника вміщено окрему рубрику з проблем всесвітньої історії, в якій розглядаються ставлення Франції та Німеччини до національних меншин в перш. пол. ХХ ст.. політичні процеси в Чехословаччині та Туреччина, зовнішня політика Великобританії, СРСР, об'єднаної Німеччини і міжнародні відносини на Середньому Сході в новітній час. Серед питань історіографії та джерелознавства, вміщених у збірнику – огляд українознавчих досліджень у Франції та Польщі та нового славистичного дослідження в Україні.

В научном сборнике освещаются малоизвестные страницы из истории взаимоотношений украинского народа с внешним миром: торговые связи львовского купечества в ХІУ в., контакты итальянских гарибальдийцев с Украиной, становление дипломатических и экономических отношений Украины с Германией, Польшей, Великобританией, Францией и Чехословакией в межвоенные годы. Впервые на страницах сборника помещена отдельная рубрика по проблемам всемирной истории, в которой рассматриваются отношения Франции и Германии к национальным меньшинствам в перв. пол. ХХ в., политические процессы в Чехословакии и Турции, внешняя политика Великобритании, СССР, объединенной Германии и международные отношения на Среднем Востоке в новейшее время. Среди вопросов историографии и источниковедения, помещенных в сборнике – обзор украиноведческих исследований во Франции, Польше и нового славистического исследования в Украине.

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України.

Редакційна колегія:

С.В.Віднянський, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор), **Н.В.Кривець**, кандидат історичних наук (відповідальний секретар), **М.С.Бур'ян**, доктор історичних наук, **М.М.Варварцев**, доктор історичних наук, **Б.М.Гончар**, доктор історичних наук, професор, **І.М.Кулинич**, доктор історичних наук, професор, **І.М.Мельникова**, член-кореспондент НАН України, **В.Ф.Репринцев**, кандидат історичних наук, **П.С.Сохань**, член-кореспондент НАН України.

Оригінал-макет підготувала *О.П.Артюшенко*

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 5).

ISBN 966-02-1743-9

©Інститут історії України НАН України

З М І С Т

Україна і світ

<i>Подоряк Н.Г. (Київ).</i> "Гірський шлях" ганзейського купецтва у ХІУ столітті	3
<i>Варварцев М.М. (Київ).</i> Томмазо Сальві ні: українські тріумфи артиста-гарібаль дійця	13
<i>Кулинич І.М. (Київ).</i> Роль німецьких Інвестицій в розвитку сільськогосподар- ського машинобудування та культури господарювання в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.)	22
<i>Кривець Н.В. (Київ).</i> Соціально-економічне становище німецького населення України в 20-ті – на початку 30-х роки	46
<i>Журавльова С.П. (Рівне).</i> З історії зовнішніх зносин УСРР. 1921-1924 рр.	53
<i>Стаднюк Г.Д. (Київ).</i> Діяльність Олександра Яковича Шульги на чолі україн- ської Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р.	75
<i>Павленко М.І. (Київ).</i> Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільно- стю (1921-1923 рр.)	90
<i>Євсєєнко І.В. (Київ).</i> Україна в радянсько-чехословацьких відносинах: полі- тичний і економічний аспекти (1923-1934 рр.)	103

Давидюк Р.П. (Рівне).
Проблеми освіти і шкільництва у роботі Волинського
Українського Об'єднання у 30-ті роки 117

Журба М.А. (Київ).
Участь селянських спілок України в діяльності прокому-
ністичних міжнародних організацій в 20-х - на початку
30-х років ХХ ст. 126

Сирота Р.І. (Львів).
Британський Форин Оффіс і дипломатична боротьба дов-
кола українського питання напередодні Другої світової
війни 142

Проблеми всесвітньої історії

Ачканазі Б.О. (Кіровоград).
Ставлення до "принципу національностей" у політичних
колах Франції (1918-1919 рр.) 169

Газін В.П. (Кам'янець-Подільський).
Німецькі національні меншини у східній політиці Вей-
марської республіки після Локарко 186

Бур'ян М.С. (Луганськ).
Лорд Ллойд, британські консерватори та конституційна
криза 1924-1926 років у Єгипті 197

Галушко К.Ю. (Київ).
До питання про аналогію у політичних доктринах В.Ли-
пинського та чехословацького аграризму 218

Кучменко Е.М. (Київ).
Пантюрксистський національний рух в Туреччині в роки
Другої світової війни 233

Терешко Ю.М. (Рівне).
Переговори лідерів КІРС та КІЧ у Чієрні-над-Тисою та
їх політичні наслідки 242

Мартинюк А.Ю. (Київ).

Східна політика об'єднаної Німеччини: історичні традиції та сучасні реалії 252

Слободян Н.В. (Київ).

Політика санкцій у вирішенні "іракської проблеми" 269

Питання історіографії та джерелознавства

Жуковський А. (Париж).

Українознавчі студії у Франції 284

Лісевич І.Т. (Київ).

Історія України ХХ століття крізь призму демографічних процесів в працях польського професора П.Ебергардта 300

Відняиський С.В. (Київ).

Слов'янські народи Габсбурзької монархії в період національно-культурного відродження. Погляд українського історика 307

Бур'ян М.С. (Луганськ)

ЛОРД ЛЛОЙД: БРИТАНСЬКІ КОНСЕРВАТОРИ ТА
КОНСТИТУЦІЙНА КРИЗА 1924-1926 РР.
У ЄГИПТІ

Перший вафдистський уряд Єгипту, очолюваний Саадом Заглулом, що був наслідком Конституції 1923 р., змушений був піти у відставку через дев'ять місяців після свого сформування – у листопаді 1924 р. Приводом для цього стало смертельне поранення на одній з вулиць Каїра генерал-губернатора та головнокомандувача єгипетської армії Лі Стека. В історії англо-єгипетських відносин настав один із найскладніших та найпохмуріших періодів.

Про історію взаємин Великобританії та Єгипту міжвоєнного періоду писали немало як учасники подій, так і професійні історики¹. Проте, багато чого залишається не зовсім зрозумілим. Зокрема, на наш погляд, потребує додаткового з'ясування вельми важливе питання про те, чому криза, виникла внаслідок замаху на сирдара, виявилася такою глибокою та тривалою. Як відомо, новий єгипетський кабінет на конституційній основі вдалося сформувати тільки через півтора роки. І це незважаючи на те, що, за оцінкою А.М.Голдобіна, "героїчний період" у національно-визвольному русі Єгипту до кінця 1924 р. завершився, а вафдисти, які відіграли революційну роль у політичному житті цієї країни, "на цей час стали вписуватися в рамки монархічного ладу країни, з її обмеженою незалежністю і не менш обмеженими конституційними правами"². Очевидно, ситуація в Єгипті не була в ті роки настільки однозначною, як це здавалося історикам.

Але головну причину затяжної кризи слід усе ж таки шукати не в Каїрі, а в Лондоні.

Уже після повстання 1919 р. у британських правлячих колах виникли серйозні розбіжності щодо майбутнього долини Нілу.

Більшість політичних і державних діячів не хотіли помічати змін у післявоєнному світі, в якому Великобританія почала поступово втрачати своє лідируюче становище, не бачили причин для зміни якщо не стратегії, то принаймні тактики у взаєминах з колоніальними або залежними країнами. Необхідність збереження контролю над Єгиптом і, насамперед, над зоною Суецького каналу в повному обсязі залишалася для них безперечною. Найвизначнішими представниками "твердолобих" були: лорд Керзон, лорд Солсбері, лорд Біркенхед, а також У.Черчилль.

У той самий час, усе голосніше починали звучати голоси торі-реалістів, котрі бачили необхідність модернізації імперської, у тому числі єгипетської політики Великобританії. Серед них особливо значний вплив на процес творення курсу щодо Єгипту справили лорди Мілнер і Алленбі, а пізніше - О.Чемберлен.

У 20-х рр. відсутність єдності поглядів на єгипетське питання стала помітною, що було наочно продемонстровано в результаті опублікування звіту місії Мілнера, на той час міністра колоній, про перебування в бунтівному Єгипті; у ході боротьби верховного комісара Єгипту Е. Алленбі за скасування британського протекторату над цією державою, а також після замаху на Лі Стека. Останній із зазначених випадків показав також наявність суперечностей і серед тих торі, котрі були по суті справи одностайними. Відступництво Алленбі, який протягом ряду років закликав до реформи англо-єгипетських відносин, а тепер раптом покинув лави реформаторів і проявив себе навіть більшим єгиптофобом, ніж найнепримиренніші з твердолобих торі, значно ослабило позиції прихильників порозуміння між двома країнами. І хоча О.Чемберлен – один з торі-реалістів, що очолював на той час Форін офіс, зумів нейтралізувати вплив деяких наслідків "зради" Алленбі, повністю переломити ситуацію йому не вдалося. Більше того, він незабаром був змушений санкціонувати відправку в Каїр новим верховним комісаром Дж. Ллойда, одного з найагресивніших "справжніх" торі, ставленика "середньосхідного" угруповання британського правлячого класу, противника будь-яких компромісів. Наслідком цього була жорстока боротьба

між Форін офісом і каїрською резиденцією навколо питання про статус англо-єгипетських стосунків. Боротьба ця тривала з перемінним успіхом. Одним з найбільш яскравих епізодів її стало протистояння "справжніх" і "поміrkованих" торі в період конституційної кризи, що почалася в Єгипті після замаху на Лі Стека та відставки уряду С. Заглула й різко загострилася з появою в Каїрі Дж. Ллойда.

Як і легендарний Кромер, Ллойд був представником однієї з наймогутніших у Великобританії фінансових династій. Ще в середині XVIII ст. його предки заснували банк, який швидко став одним з найбільших фінансових установ Британської імперії³. "Ллойдз бенк" мав свої відділення й інтереси в багатьох країнах світу, в тому числі в Єгипті й Судані. Представники банку входили в раду директорів Сумісної компанії Суецького каналу. Крім того, родинні узи пов'язували Дж. Ллойда із сімейством Ласселлів, що у свою чергу включало представників стародавніх родів Каннінгів, Кавендішів і Сесилів, які з покоління в покоління твердою рукою спрямовували хід зовнішньої й колоніальної політики Великобританії, у край зацікавлених у збереженні імперських позицій у долині Нілу.

Тесть Ллойда – Фредерік Каннінг Ласселлз, командувач Королівського флоту, був торі старого гарту і з недовірою ставився до будь-яких нововведень і змін⁴. Досить цікаво, що його двоюрідний брат Франк Кавендіш Ласселлз, дипломат, був направлений у 1879 р. в Єгипет генеральним консулом. Саме через нього британський уряд передав хедиву Єгипту Ісмаїлу пропозицію зректися престолу⁵. Ф. Ласселлз діяв у повній згоді з Р. Вілсоном, генеральним контролером в Управлінні Єгипетського боргу, який представляв на той час Великобританію в раді директорів Сумісної компанії Суецького каналу, емісаром банкірського дому Ротшильдів. Ще один із братів, військовий міністр в уряді Гладстона лорд Хартінгтон, був у 1882 р. одним із найактивніших організаторів окупації цієї країни⁶.

Проте не тільки династичні зв'язки й інтереси великого бізнесу відіграли роль у призначенні Дж. Ллойда в Каїр. Велике значення мало також те, що він мав багатий досвід роботи на Сході. Ллойд почав вивчати цей регіон на самому початку XX ст., відразу після закінчення Кембриджу. Індія була першою країною, що привернула його увагу. Восени 1905 р. його вже

можна було зустріти в Константинополі, куди він прибув як емісар комерційного департаменту Форін оффісу. Особливу увагу Ллойд повинен був приділити турецьким фінансам і майбутній трасі Багдадської залізничної магістралі. Проте попутно йому вдалося побувати в Єгипті, де він зустрівся з верховним резидентом цієї країни лордом Кромером, роботою якого завжди захоплювався і якого намагався надалі наслідувати⁷.

Перший досвід виявився вдалим. В офіційних колах на Ллойда стали дивитися як на експерта зі "східного питання". У 1907 році він був направлений зі спеціальною місією в район Перської затоки. Метою місії було дослідити можливості для розширення там діяльності британських торгових компаній. У роки першої світової війни Ллойд очолював розвідку штабу експедиційних сил, що діяли в середземноморському регіоні. Штаб, начальником якого був уже відомий нам Б. Алленбі, розташовувався в Каїрі. Тут же було створено так зване Арабське бюро, яке мало координувати зусилля Т. Лоуренса й П. Кокса, пов'язаних із підготовкою повстання арабів проти Туреччини. Ллойд брав найактивнішу участь у роботі Арабського бюро. Наприкінці війни, коли загострилася обстановка в Індії, він був призначений губернатором Бомбея і залишався на цій посаді протягом 5 років, твердо виступаючи проти лібералізації "індійської" політики Великобританії⁸.

Так, домагаючись у 1922 році арешту М. Ганді, Ллойд навіть виступив проти свого шефа – віце-короля Індії лорда Рідінга і за його спиною намагався нав'язати свою точку зору Міністерству у справах Індії⁹. Таку ж тактику – ігнорування не лише вимог лідерів національно-визвольного руху, але й думки свого керівництва, коли вона не збігалася з його власною – Дж. Ллойд згодом застосовував і в Єгипті. У його особі "середньо-східне" угруповання дістало твердого й переконаного захисника своїх інтересів у долині Нілу.

Вікторіанець по духу, Ллойд був глибоко переконаний у тому, що саме британській нації призначено відіграти головну роль у прилученні "відсталих" народів до цивілізації. Британська імперія, на його думку, була ідеальною структурою, у рамках якої таке прилучення тільки й було можливе. Будь-який компроміс на цьому шляху був для Ллойда абсолютно неприйнятний. Він був серед тих, хто відчув шок після опублікування звіту місії Мілне-

ра, котрий запропонував у 1920 р. ідею англо-єгипетського договору. Декларація Алленбі, яка проголосила Єгипет (нехай навіть і з досить важливими для Англії застереженнями, що містилися в так званих "резервованих" статтях документа) незалежним, приголомшила його не менше У боротьбі з наслідками опублікування цих двох документів Ллойд і вбачав, зокрема, мету свого перебування в Єгипті.

Ставлячи перед собою завдання не допустити послаблення британського контролю над Єгиптом, Ллойд, проте, розумів, що повернути минуле в повному обсязі неможливо. Тому він обрав тактику, яка отримала назву "політики Декларації" або "політики статус-кво". Ллойд хотів, щоб політика, проголошена британськими керівними колами в 1922 р., стала, як він висловився, "реальною" політикою. "Я погодився зайняти пост Верховного комісара Єгипту, – писав він пізніше, – із твердим наміром... не дозволяти надалі нікому мати сумнів у тому, що коли вже міра незалежності, гарантована Декларацією 1922 р., повинна мати цілком реальне наповнення, то й повага єгиптян до тих пунктів Декларації, що залишилися зарезервованими, повинна бути не менш безсумнівною. Також очевидним має бути й наше прагнення добиватися, щоб ця повага збереглася"¹⁰.

Інакше кажучи, новий верхівний комісар був сповнений рішучості змусити поважати "резервовані" пункти (що істотно обмежували незалежність Єгипту) як єгиптян, котрі вимагали нових поступок, так і тих своїх співвітчизників, котрі були готові йти на ці поступки. Англо-єгипетська угода, якби така тоді була можливою, могла задовольнити Ллойда лише в тому разі, коли б "резервовані" пункти були повністю вирішені на користь Великобританії.

При цьому Дж. Ллойд заперечував, що його політика означала повернення до системи "завуальованого" протекторату. Відповідаючи численним опонентам, він заявляв, що ніколи не ставив собі за мету відродження "кромеризму" і навіть не здатен зрозуміти, що цей "дивний", за його оцінкою, термін означає". А проте він виявився гідним продовжувачем справи Кромера.

Документи, які ми маємо в своєму розпорядженні, не дозволяють упевнено вказати безпосереднього ініціатора призначення Дж. Ллойда в Каїр. Проте зрозуміло (і це важливо підкреслити), що його кандидатура була затверджена всупереч думці Форін

оффісу і його голови О. Чемберлена. О. Чемберлен був давнім другом Ллойда, але не хотів, щоб саме він змінив Алленбі.

Ч.Петрі – біограф О.Чемберлена – визнає, що своїм призначенням Ллойд "не був зобов'язаний" голові зовнішньополітичного відомства¹². Біограф самого Ллойда висловлюється навіть ще точніше й говорить про зрадництво Чемберлена, який не тільки не допомагав другові, але, навпаки, всіляко заважав здійсненню його планів¹³.

Дипломати розуміли, що, дозволивши "індійському тигрові" влаштуватися в єгипетській "посудній лавці", що так старанно оберігається ними, вони тим самим поклали б початок дуже небезпечному експерименту із заздальгідь відомими руйнівними наслідками. На їхню думку, Ллойд міг принести набагато більше користі, якби продовжував служити колоніальному, а не зовнішньополітичному відомству, наприклад, у Кенії¹³.

Проте, думка дипломатів не стала, як і слід було чекати, визначальною. Надто могутні сили були зацікавлені в тому, щоб призначення Ллойда відбулося. Занадто серйозні інтереси були поставлені на карту.

"Середньосхідне" угруповання вважало Дж. Ллойда можливим наступником Алленбі ще на початку 1922 р., коли останній потрапив у немилість, накинувши уряду Ллойд Джорджа декларацію про скасування протекторату над Єгиптом¹⁴. Очевидно, твердість, проявлена губернатором Бомбея, що зумів домогтися арешту Ганді, вдало, на думку лідерів цього угруповання, контрастувала з поступливістю, несподівано продемонстрованою тоді в Каїрі верховним комісаром. Проте зміна уряду у Великобританії, яка сталася невдовзі, спричинилася до того, що розгляд цього питання було відкладено. Навесні й восени 1923 р. повторилося те ж саме. П'ятилітній термін перебування Дж. Ллойда на посту губернатора Бомбея закінчувався і, прибувши в Лондон, він став наполегливо нагадувати про зроблені йому раніше пропозиції.

Проте до цього часу в консервативній партії відбулися помітні зміни. Співвідношення сил між "справжніми" і "поміркваними" торі змінилося. Усі зусилля "середньосхідного" угруповання, яке домагалася, щоб один із його лідерів – Дж. Керзон – став прем'єр-міністром замість Б. Лоу, котрий подав у відставку, виявилися марними. Лідером партії і головою уряду став С. Болдуїн, що не був членом цього угруповання. Болдуїн у той

час не тільки не прислухався до думки тих, хто вважав за необхідне направити Ллойда в Єгипет, але й відмовився затвердити пропозицію зробити його пером¹⁶. Дж. Ллойд, який отримав, тим не менше, один із вищих орденів Британської імперії ("Зірку Індії") і місце в Таємній Раді, усе ж не втрачав надії, і, як згодом з'ясувалося, не дарма. Наприкінці 1923 р. С. Болдуїн, який на той час уже втратив крісло прем'єр-міністра і розумів, очевидно, що наслідки конфронтації з екстремістським крилом очолюваної ним партії з питань зовнішньої та колоніальної політики, можуть виявитися для нього фатальними, вирішив змінити тактику. Поступаючись сильному тискові, що чинили на нього, він зустрівся на початку лютого 1924 р. з Дж. Ллойдом і пообіцяв задовольнити його заповітне бажання – стати верховним комісаром Єгипту – як тільки консерватори знову прийдуть до влади¹⁷.

Ллойд пішов окрилений. Проте, як незабаром з'ясувалося, його радість була передчасною. Справжня битва між охочими окупувати ключову, у рамках британської імперської системи, позицію тільки починалася.

Тільки деякі, дуже слабкі, відголоси цієї боротьби можна знайти на сторінках мемуарної й біографічної літератури¹⁸. Але й по цих блідих відблисках можна судити, наскільки жорстокою була боротьба, що тривала ще понад рік.

Урешті-решт у другій половині березня 1925 р. Дж. Ллойд, що на цей час повернувся у світ великого бізнесу (він знов увійшов до ради директорів "Ллойдз бенк", а також прийняв аналогічну пропозицію компанії "Шелл"), було офіційно запропоновано пост верховного комісара Єгипту, якої він так завзято домагався. Проте й після цього, ще протягом двох місяців, О. Чемберлен намагався перешкодити "твердолобим" скористатися плодами їхньої перемоги. Тільки 20 травня про призначення Ллойда було оголошено в парламенті¹⁹. Та вже після цього поява Дж. Ллойда в Єгипті як верховного комісара стала неминучою. Настільки ж неминучими були його конфлікт із Форін офісом і різке загострення англо-єгипетських відносин.

25 жовтня, ледь прибувши до місця свого призначення, Дж. Ллойд відразу ж продемонстрував своє невдоволення ситуацією, що склалася. Створюється враження, заявив він в одному із своїх перших звітів, що англійці не мають наміру залишатися в Єгипті тривалий час. Усе, – навіть умеблювання в каїрській резиденції,

– постаріло. Усе хитко й непевно²⁰. У цілому він охарактеризував стан справ у Єгипті як "політичний бедлам". Крім того, на думку Ллойда, Н. Хендерсон, який тимчасово виконував обов'язки верховного комісара після відставки Алленбі, припустився грубого промаху, "дозволивши скластися думці, ніби Великобританія цілком підтримує абсолютистські устремління короля Фуада". Тепер, писав Ллойд, перед ним постала вельми складна проблема: довести, що враження, яке склалося, було помилковим. Причому, зробити це потрібно було так, щоб у єгиптян не виникла інша, ще небезпечніша, як він уважав, ілюзія і вони не вирішили, що, осмикнувши єгипетського монарха, новий верховний комісар дав тим самим зрозуміти, що він хоче мати справу з Вафдом і, отже, із С.Заглулом²¹.

Заглул-паша, як відомо, був змушений піти у відставку з поста прем'єр-міністра Єгипту після замаху на Лі Стека. В умовах здійснення політики "енергійних заходів", одним із найважливіших компонентів якої були репресії проти Вафду, шанси на те, що він знову перемаже на виборах і очолить уряд, були, здавалося, невеликі. Тому Алленбі – на той час ще верховний комісар Єгипту – дозволив призначити чергові вибори на 20 січня 1925 р. Зивар-паша уже виконав покладене на нього завдання й задовольнив основні вимоги британського ультиматуму Тепер він міг поступитися місцем законно обраному правителю. Утім, не виключено було й те, що Зивар-паша, який цілком влаштовує англійців, так і залишиться прем'єром, тільки на цей раз на законних підставах. Для того, щоб збільшити його шанси на майбутніх виборах, 10 січня була створена нова партія – Іттіхад (Єдність), яка повинна була об'єднати супротивників Вафду і прихильників короля Фуада²². Цю партію незабаром стали називати "партією королівських друзів".

Проте, навіть спільні зусилля верховного комісара, короля Фуада й уряду Зивар-паші не змогли відвернути перемоги Вафду на виборах, перший тур яких відбувся дещо пізніше наміченого терміну, 4 лютого. З 222 місць у парламенті вафдисти отримали – 113, ліберали-конституціоналісти – 40, іттіхадисти – 36, ватаністи – 9, "незалежники" – 24 місця²³. Головою палати депутатів, набравши абсолютну більшість голосів, став С. Заглул.

Алленбі не хотів допустити, щоб лідер Вафду скористався плодами своєї перемоги. Королю Фуаду було направлено ульти-

матум, який вимагав негайного розпуску щойно обраного парламенту, що було зараз же виконано²⁴. Нові вибори були призначені на 23 травня, але незабаром відкладені. Стало ясно, що їхнім результатом може бути тільки черговий триумф вафдистів. У наступні місяці, скориставшись тим, що британський уряд дуже довго вирішував питання про заміну верховного комісара, Вафд ще більше зміцнив свої позиції. На той час, коли Ллойд нарешті з'явився в Каїрі, становище Заглул-паші було вже знову настільки міцним, що на це не можна було не зважати. Восени 1925 р. Заглул-паша зумів домовитися з лібералами-конституціоналістами і ватаністами й очолив боротьбу проти диктатури "партії королівських друзів".

Проблема, яку належало вирішити Дж. Ллойдю на самому початку його єгипетської кар'єри, була дійсно дуже складною. У тому, що Заглул-паша не повинен бути допущений до влади, верховний комісар був твердо певний. Не сумнівався він і в тому, що зможе знайти в слушний момент засоби для того, щоб перешкодити здійсненню планів лідера Вафду. Складність полягала в іншому. Зробити це потрібно було так, щоб викликати якомога менш бурхливу відповідну реакцію в Єгипті. Необхідно було зважати на громадську думку як у самому Єгипті, так і за кордоном. Розуміючи це, верховний комісар вирішив оголосити себе прихильником відновлення конституційного режиму.

Першим кроком на шляху здійснення плану каїрської резиденції стало вигнання шефа королівської канцелярії Нашат-паші – головного і найздібнішого радника короля Фуада, організатора "партії королівських друзів" (Іттіхад), твердого прихильника збереження абсолютизму в Єгипті. 10 грудня він був відправлений послом в Іспанію, що означало почесне заслання²⁵. За оцінкою Дж. Ллойда, Нашат-паша був особистістю дуже обдарованою й привабливою. Більше того, за своїми політичними пристрастями він був англофілом²⁶. І все-таки ним вирішено було пожертвувати, як згодом підтверджував той же Ллойд: "в інтересах демократії"²⁷. Ясно, проте, що у верховного комісара тоді просто не було іншого виходу.

Єгипетське суспільство перебувало в кризовому стані. З дня на день могли початися серйозні заворушення. 21 листопада, незважаючи на заборону уряду та відповідні заходи, проведені єгипетською поліцією, зібралися депутати розігнаного в лютому па-

рламенту. Вони оголосили себе Національним конгресом і обрали Заглул-пашу своїм головою. Було прийнято рішення відновити роботу парламенту. Урядові було винесено вотум недовіри²⁸. По країні прокотилася хвиля виступів на підтримку парламенту.

Дж. Ллойд розумів усю серйозність ситуації, що склалася. "Істинне значення зустрічі экс-депутатів в готелі "Континенталь", – зізнався пізніше верховний комісар, оцінюючи події 21 листопада, – полягало зовсім не в тому, що ця зустріч відбулася й було прийнято певні ухвали, а в тому, що представники трьох партій – Ватан, Ліберально-конституційної і Вафду – вперше привселюдно виступали разом"²⁹. Рішення про відставку Нашат-паші було, таким чином, вимушеним не тільки для короля Фуада, але й для самого Дж. Ллойда. Крім того, цей крок верховного комісара був радше символічним, здійсненим із пропагандистськими намірами. Тому не зовсім ясно, що мав на увазі А.Г. Голдобін, коли говорив – у зв'язку з оцінкою факту відставки Нашат-паші – про рішучість Дж. Ллойда "змінити тактику Великобританії" у єгипетському питанні³⁰. З 1923 р. лінія поведінки Великобританії в Єгипті залишалася незмінною. Заявляючи про свою прихильність до принципів демократії, англійці проте завжди лавірували й залежно від обставин могли спиратися на найрізноманітніші політичні сили, причому здебільшого одночасно. Частіше за все провідниками британської політики були або "ліберали", або "палацова партія".

Узимку 1925 р. верховний комісар продемонстрував традиційний для британської адміністрації в Єгипті прагматичний підхід. Заявивши про свій намір відродити й усталити конституційний режим, він одразу почав переговори з лідерами Ліберально-конституційної партії і спробував їх переконати в необхідності розірвання коаліції з Вафдом і співробітництва з кабінетом Зивар-паші, що був, як відомо, одним із організаторів – поряд із Нашат-пашою – "партії королівських друзів"³¹. Такі були перші кроки Дж. Ллойда на шляху "конституціоналізму".

Спочатку зусилля верховного комісара не увінчалися успіхом. Проте він був не з тих, хто впадає у відчай, зазнавши невдачі. Незабаром він здійснив нову, більш витончену спробу внести розбрат у ряди прихильників поновлення дії єгипетської конституції, і знову під прапором "конституціоналізму". Ця спроба виявилася більш вдалою.

Домагаючись успішного здійснення свого плану подолання конституційної кризи в Єгипті, Дж. Ллойд діяв справді віроломно. Зрозумівши, що зміни уряду уникнути не вдасться, він вирішив використати майбутню виборчу кампанію у власних цілях.

Більше того, Ллойд став чи не твердішим прихильником ідеї наближення дати нових виборів, ніж сам Заглул-паша. На цій підставі в нього навіть стався конфлікт із Зивар-пашою, що обнародував 8 грудня – усупереч раді верховного комісара – новий виборчий закон, який уводив вікові, майнові й освітні обмеження для виборців і для депутатів. Ллойд не сумнівався, що самі по собі такі обмеження були цілком виправданими. Проте їхнє оприлюднення було, на його думку, передчасним. Крок, ужитий Зивар-пашою, провокував нові нападки політичної опозиції на уряд. Але найголовніше – це те, що вибори довелося б відкласти на невизначений час, оскільки нові списки виборців не були б готові до призначеного раніше терміну³².

Роздратування й нетерпіння Дж. Ллойда були цілком зрозумілі – йому кортіло якнайшвидше вирішити своє головне завдання – внести розкол у ряди трьох партій, що об'єдналися в боротьбі за відновлення конституційного режиму в Єгипті. Нарешті йому вдалося переконати Зивар-пашу і 18 лютого (за день до очікуваної зустрічі учасників національного конгресу Єгипту) він оголосив про відновлення виборчого закону 1924 р., що вводив прямі вибори. Датою проведення нових виборів було названо 22 травня 1926 р.

"Фактично, – доходить висновку А.М. Голдобін, – це означало, що Ллойд визнав провал диктаторського експерименту Зивара"³³. Проте, на наш погляд, 18 лютого у Єгипті відбулося щось зовсім інше. Новий верховний комісар зумів перехопити ініціативу у своїх політичних супротивників. Його план подолання кризи в Єгипті та зміцнення позицій Великобританії в цій країні почав здійснюватися. "Призначивши вибори на основі виборчого закону 1924 р. на травень, – із задоволенням і цілком природною зловтіхою згадував Дж. Ллойд, – ми тим самим підрізали крильця Національному конгресу й позбулися зайвого клопоту. Тепер його учасники могли зібратися і спокійно оголосити про свій саморозпуск, не викликавши при цьому ніяких серйозних заворушень у країні"³⁴.

Дійсно, національний конгрес зібрався, як і було раніше оголошено, 19 лютого. Але оскільки основне питання порядку денного – про бойкот виборів на основі реакційного закону Зиварпаші – перестало бути актуальним, учасникам цього заходу залишилося тільки закликати народ до активної участі в майбутніх виборах і розійтися³⁵, тішачи себе думкою, що перемога залишилася за ними.

Верховного комісара в цей час уже не тривожили ні ухвали конгресу, ні майбутні вибори³⁶. Було ясно, що на цих виборах знову перемаже Заглул-паша, і тут Дж. Ллойд нічого не міг вдіяти. Інша річ, чи зуміє голова Вафду цього разу скористатися плодами своєї перемоги, як це було в 1924 р.? Це питання було незрівнянно важливішим. Тому Ллойд вирішив не гаяти час у даремних хвилюваннях, а використати його на підготовку свого варіанта вирішення животрепетної проблеми.

Після 18 лютого 1926 р. події в Єгипті розвивалися так, як і передбачав верховний комісар. Оголошення про майбутні вибори збило напругу боротьби. Наступило тимчасове затишшя. Лідерам провідних політичних партій – Вафду, Ватан і ліберально-конституціоналістської, – що ще донедавна виступали єдиним фронтом проти диктатури Зиварпаші й тих сил, які стояли за спиною єгипетського прем'єра, тепер довелося вгамувати свій бойовий запал і приступити, як пізніше не без сарказму писав Дж. Ллойд, до "розв'язання практичної задачі": дільби місць у майбутньому парламенті та збереження – у зв'язку з цим – коаліції³⁷. Піддавшись настільки серйозному випробуванню на тривкість, союз трьох партій дійсно ледь одразу не розпався на складові частини. Інакше й не могло бути. За слушною оцінкою Дж. Ллойда, союз цей був досить ефемерним утворенням³⁸.

Зрештою, угода про поділ місць була досягнута: 9 місць, як передбачалося, одержать ватаністи, 45 – лідери ліберально-конституційної партії та 160 – вафдисти. Угода в принципі відбивала реальне співвідношення сил у єгипетському суспільстві, проте ні ватаністи, ні тим паче ліберали-конституціоналісти, не бажали визнати це доти, поки не зрозуміли, що в них немає іншого виходу. Упокорившись кінець-кінцем з неминучим, вони все ж затаїли образу на С.Заглула, котрий несправедливо, як їм здавалося, повівся зі своїми союзниками,

Угода, що спирається на таку хитку основу, не могла бути довговічною, і це надавало впевненості верховному комісарові, який розраховував незабаром використати невдоволеність лідерів Ватан і Ліберально-конституційної партії для здійснення своєї головної мети – відвернути прихід в уряд Єгипту голови Вафду³⁹.

Той факт, що деякі прогнози, зроблені Дж. Ллойдом на початку його єгипетської кар'єри, підтвердилися, став основою, на якій будувалась впевненість верховного комісара в успіху задуманого ним плану. Були, проте, й інші причини для оптимізму. Згодом він сам назвав їх у своїй книзі "Єгипет із часів Кромера"⁴⁰.

По-перше, як одразу зрозумів Дж. Ллойд, становище господаря каїрської резиденції, було, як і раніше, визначальним, так само, як у роки війни, коли Ллойд працював у Єгипті в складі Арабського бюро. Без згоди верховного комісара не могло бути прийняте жодне дійсно важливе рішення. Тим більше, якщо воно стосувалося такого серйозного питання, як формування складу чергового кабінету. "Влада, що знаходилася в руках верховного комісара, була цілком реальною. Її визнавали всі політичні сили Єгипту", – писав Дж. Ллойд. "Було зовсім необов'язково, щоб він з'являвся безпосередньо на політичній арені, – продовжував він. – Він міг спрямовувати хід подій, не по кидаючи свого будинку – Резиденції, будучи абсолютно впевненим, що й без явного примусу до нього завжди будуть звертатися за порадою, а в разі потреби – попросять утрутитися, усе так само – не з'являючись на сцені"⁴¹.

По-друге, за спиною верховного комісара стояла британська окупаційна армія і було б просто нерозумним, як він вважав, забувати про це⁴².

По-третє, він завжди міг розраховувати на підтримку єгипетських "поміркованих". "Ліберали-конституціоналісти, які представляли помірне крило небезпечного альянсу партій, опозиційних уряду Зивара, – відверто писав Дж. Ллойд, – більш ніж охоче йшли на дружній контакт, не криючись обговорювали ситуацію, що склалася, і прислухалися до моїх порад"⁴³.

І, нарешті, по-четверте. Верховний комісар не сумнівався у своїй спроможності вплинути після виборів на рішення С. Заглула, оскільки в цьому його переконав сам "батько нації",

який стверджував останнім часом, що він занадто старий, хворий, добре пам'ятає урок, даний йому восени 1924 р., і не бажає більше вступати у відкриту конфронтацію з усесильним британським урядом⁴⁴.

Спочатку здавалося, що Дж. Ллойд не буде обманутий у своїх сподіваннях. Заглул-паша при кожній слушній нагоді заявляв про своє небажання знову очолити єгипетський уряд. Розуміючи, що все одно не зможе стати головою кабінету всупереч бажанню Дж. Ллойда й короля Фуада, він вирішив (ще до виборів), що єдиним виходом із глухого кута буде створення коаліційного уряду на чолі з Адлі-пашою. 7 травня Заглул зустрівся з лідером "поміркованих" (який, до речі, працював у тісному контакті й у повній згоді з верховним комісаром) й обіцяв підтримати його кандидатуру на пост прем'єр-міністра⁴⁵. Те, що Заглул був у той момент цілком щирим, підтверджує запис, який він зробив у своєму щоденнику відразу після того, як розстався з Адлі-пашою⁴⁶.

25 травня стали відомі остаточні результати виборів. Як і очікувалося, Вафд одержав абсолютну більшість голосів – 68% (ліберали – 19%, іттіхадисти – 6,2%, ватаністи – 2%, "незалежні" – 4,5%) і місць у парламенті: 144 із 201 (ліберали – 28, іттіхадисти – 7, ватаністи – 5, "незалежні" – 17). "Заглул, – писав Дж. Ллойд, – знову контролював конституційний уряд"⁴⁷. А втім, увечері 26 травня лідер Вафду все ще був готовий виконати свою обіцянку й не виставляти свою кандидатуру на пост прем'єр-міністра⁴⁸.

Усе перемилося вранці 27 травня. Під впливом екстремістського крила очолюваної ним партії, і насамперед Мустафи ан-Наххаса, Макрама Убейда та Махмуда Фахмі ан-Нукраши, Заглул-паша вирішив сформувати уряд відповідно до конституції⁴⁹. Спроба Дж. Ллойда, який намагався "мирними" методами не допустити створення сильного вафдистського уряду, провалилася. Верховний комісар одразу вирішив повернутися до методів більш звичної для нього "дипломатії канонерок".

Криза навколо питання про призначення С. Заглула виявилася справжнім пробним каменем для нового верховного комісара. У дні цієї кризи повністю проявилася основна якість Дж. Ллойда як колоніального адміністратора – нездатність виявляти гнучкість і прагнення до компромісу, що так вигідно вирізняло його

попередника – Е. Алленбі. Тоді ж О. Чемберлен та інші прихильники ідеї "модернізації" системи англо-єгипетських відносин остаточно переконалися, що в особі Ллойда вони одержали небезпечного супротивника, котрий мав усі шанси зірвати чергову спробу угоди між двома країнами (яку таємно готував у той час Форін офіс).

Форін офісу коштувало величезних зусиль переконати Дж. Ллойда зробити спробу довести до кінця узгоджений план "мирного" врегулювання кризової ситуації. Уже в середині лютого 1926 р. верховний комісар став схилитися до думки про необхідність "продемонструвати силу". "Дипломати, – пише Дж. Чармлі, – не хотіли навіть чути про це"⁵⁰. Н. Хендерсон, наприклад, вважав, що напередодні виборів Ллойд повинен налагодити стосунки із Заглул-пашою. У. Тірелл настійно радив не метушитися, і взагалі, "взяти за зразок Великого Сфінкса". З огляду на труднощі, з якими англійці стикнулися в Туреччині та в Китаї, а також можливість загального страйку в самій Великобританії, попереджав він, уряд не може дозволити верховному комісару Єгипту таку "розкіш" як "політика з позиції сили"⁵¹.

Як ми бачили, спочатку Дж. Ллойд піддався на вмовляння й пішов на повідку в дипломатів. Очевидно, якийсь час він навіть одержував задоволення, граючи цілком не властиву йому роль захисника "конституціоналізму". Принаймні в його розповіді про ці дні явно відчуваються патетичні нотки⁵². Проте незабаром він почав сумніватися, що дотримуючись і далі тактики "умиротворення" єгипетських "екстремістів" (а вафдисти для Ллойда, безсумнівно, були саме екстремістами), можна успішно виконати завдання, покладене на нього твердолобими торі, тобто тими, хто у свій час домагався його призначення в Каїр.

Дійсно, спокуса дати серйозний урок вафдистам, і насамперед лідеру цієї непоступливої партії, була велика. Для самого Ллойда тортурами було б навіть просте спілкування з головою Вафду. І він ніколи не приховував цього, спілкуючись із Заглул-пашою винятково через посередників⁵³. Але як переконати Форін офіс? Проблема була явно не з легких, хоча Ллойд чудово розумів, що погляди О. Чемберлена з питань зовнішньої і колоніальної політики поділяють далеко не всі члени уряду. Врешті-решт він вирішив діяти.

Згодом Ллойд стверджуватиме, що причиною зміни його тактики був сам Заглул-паша, який не дотримався слова й висунув усе ж свою кандидатуру на пост голови єгипетського уряду⁵⁴. Але просте зіставлення дат показує, що, намагаючись виправдатися заднім числом, верховний комісар просто подавав цю подію у фальшивому світлі⁵⁵. "Ще ввечері 26 травня Заглул був за те, щоб уряд сформував Адлі, – з обуренням писав через шість років на той час уже відставний проконсул, – а вже 27 травня він вирішив сформувати його сам, незважаючи на всі попередні обіцянки не робити цього"⁵⁶. Обурення Дж. Ллойда можна зрозуміти. Заглул-паша дійсно наприкінці травня змінив свої плани. Проте ще раніше це зробив сам верховний комісар. Уже з другої половини квітня він почав активно впливати на О. Чемберлена та його помічників, закидаючи їх своїми телеграмами. У цих посланнях розглядалося цілком риторичне для самого Ллойда питання: як не допустити Заглул-пашу на пост прем'єр-міністра Єгипту.

Звичайно, для самого Дж. Ллойда це питання було цілком риторичним. Відповідь на нього, на думку верховного комісара, можна було легко знайти в тексті "Декларації Алленбі" "Чесне й беззастережне слідування духові й букві Декларації 1922 р., – твердить він, – вимагало, щоб у разі потреби ми втрутилися й відвернули прихід до влади в Єгипті Заглула"⁵⁷.

Нічого подібного в цьому документі записано, звісно ж, не було. Навпаки, він закріплював існування в Єгипті конституційного ладу, а, отже, усував (принаймні на папері) британську адміністрацію від втручання у внутрішні справи Єгипту. Тому Ллойд підкріплював свою точку зору думкою авторитетних осіб (які були, що не дивно, представниками тієї ж самої британської адміністрації).

Проконсультувавшись зі своїми радниками, відповідальними особами, що були на службі в єгипетського уряду, а також з тими, хто виражав погляд ділових кіл Великобританії в Єгипті, верховний комісар вирішив – і переконував у цьому своє керівництво – що заборона сформувати уряд єгипетському лідеру, який одержав підтримку переважного числа виборців, не означатиме відходу від принципів "конституціоналізму". Тим більше, говорив він, що британський уряд зв'язаний обіцянкою не допус-

кати до влади в Єгипті осіб, замішаних або підозрюваних в організації замаху на Лі Стека.

Правда, і тут була заковика. Ллойд був змушений визнати, що Форін офіс не вповноважував лорда Алленбі брати на себе таке зобов'язання. Тому дипломати вважали, що ні вони, ні верховний комісар, що представляв Форін офіс, не були ним зв'язані. Проте, на думку Ллойда, це не мало значення. "Не буде ж чиновник, що знаходиться на службі в єгипетського уряду, – обурювався Ллойд, – щораз цікавитися, чи одержала та або інша обіцянка верховного комісара схвалення його керівництва"⁵⁸.

Таким чином, навесні 1926 р. Дж. Ллойд вирішив розпочати війну не тільки проти Вафду, але й проти Форін офісу. І та, й інша війни були однаковою мірою запеклими Хоча війна, котру верховний комісар вів проти керівництва зовнішньополітичного відомства, була, природно, неоголошеною. Це пізніше, вийшовши у відставку, Ллойд вважатиме за можливе дозволяти собі привселюдні заяви щодо взаємовідносин Форін офісу і "людей на місцях", подібні до наведених вище. Навесні ж 1926 р. він намагався не порушувати субординації, в усякому разі, відкрито.

У телеграмах, відправлених 23 квітня, 2 та 20 травня, Дж. Ллойд наполегливо намагався подати справу так, ніби він сам сумнівався в необхідності Ізоляції Заглул-паші. Він наводив аргументи не тільки "за", але й "проти" жорсткого поводження з "батьком нації". Але, зрештою, не міг же він протистояти громадській думці, що, як він стверджував, була б "менше шокована відступом від принципів конституціоналізму", і набагато більше – "відхиленням від курсу" на ізоляцію тих, хто "ніс моральну відповідальність за смерть Лі Стека"! "Єгиптяни та європейці, що мешкають у Єгипті, – попереджав він, – сприймуть нашу відмову від раніше взятих на себе зобов'язань як ознаку того, що ми, по суті справи, вирішили змінити раніше проголошений курс. Це завдало б серйозного удару по нашому престижу"⁵⁹.

У Форін офісі, проте, не плекали ніяких ілюзій щодо істинних намірів Дж. Ллойда. 20 травня О. Чемберлен рішуче зажадав, щоб верховний комісар не перешкоджав створенню уряду під керівництвом Заглул-паші⁶⁰. Але в цей же день перемога Вафду на виборах стала очевидною, і потік телеграм із Каїра тільки посилювався.

Ллойд стійко стояв на своєму. Тепер у своїх посланнях Форін офісу він малював майбутнє англо-єгипетських відносин виключно чорними барвами. У той же час, верховний комісар посилив вплив на короля Фуада й лідерів Ліберально-конституційної партії, домагаючись твердої підтримки свого курсу.

Ллойда нітрохи не бентежило, що йому доводилося вести війну на два фронти. "Цілком природно, що Форін офіс приймав рішення, думаючи, насамперед, про ту реакцію, яку акція щодо Заглула викличе в самій Великобританії, – писав він трохи згодом. – Але також природно й те, що, будучи верховним комісаром Єгипту, я був схильний вважати труднощі Форін офісу менш серйозними, ніж ті, котрі очікували на мене"⁶¹. Переконавшись, що керівництво зовнішньополітичного відомства не поділяє його точку зору, верховний комісар зразу ж дав зрозуміти, що його тили серйозно забезпечені.

21 травня, відразу після того як О. Чемберлен спробував поставити на місце норовистого дипломатичного агента, до нього звернулися двоє з найвпливовіших колег по кабінету. Це були: міністр фінансів У. Черчилль і міністр колоній і домініонів Л. Емері. У. Черчилль був, до того ж, кузеном лорда Коудрея, який очолював банківське угруповання Коудрей – "Морган Гренфелл", завжди тісно пов'язане з "Ллойдз бенк", і, зрозуміло, був готовий підтримати Дж. Ллойда.

Емері вважається ідейним спадкоємцем автора ідеї англо-єгипетської угоди лорда Мілнера. Проте, він сприяв призначенню Ллойда – одного з найтвердіших противників таких угод – у Каїр і надалі підтримував його. Це, очевидно, значною мірою пояснювалося тим, що тестем Емері, як з'ясовується, був лорд Гринвуд – секретар Департаменту заморської торгівлі в роки перебування Ллойда на посаді губернатора Бомбея, а надалі – голова ради директорів найбільших британських фірм, що виробляли, як і родинна фірма "Стюарте енд Ллойдз", сталь і дуже тісно були пов'язані з усемогутнім "Ллойдз бенк" (Гринвуд також був скарбником консервативної партії, президентом Британської федерації металургів).

З багатьох питань погляд Черчилля й Емері не збігалися. Проте в даному разі збіг був повним: Ллойд – досвідчений орієнталіст; він краще розуміє специфіку регіону. "Парламентаризм у

Єгипті – це, врешті-решт, просто фарс, і там це всі прекрасно розуміють, – писав у своєму сентенційному посланні Л. Емері. – Тому ми б наразили себе на дуже велику небезпеку, якби забули, що йдеться про єгипетський, а не про британський парламент, і стали б повністю дотримуватися належних умовностей. Британські парламентарії, – переконував він, – прекрасно розуміють, що Єгипет – це не Великобританія і вважають, що коли єгиптяни хочуть самоврядування, то воно можливе тільки за нашої участі"⁶².

Форін офіс був змушений відступити. Поступаючись тискові, О. Чемберлен заявив на своє виправдання, що остаточне рішення ще не було прийнято і що він готовий подати свої міркування на суд колег по кабінету⁶³. Він не хотів конфлікту. Тим більше, що саме в той момент дипломати були дуже зайняті: готувався британський демарш у відповідь на рішення Франції (яка намагалася відновити свої позиції на Балканах і Середземномор'ї) підписати конвенцію про дружбу з Туреччиною⁶⁴.

31 травня (як записав М. Хенкі: "терміново, при першій же нагоді"⁶⁵) британський уряд зібрався на позачергове засідання. Міністри заслухали доповідь О. Чемберлена про стан справ у Єгипті. Обговорення було дуже бурхливим, хоча голова Форін офісу заявив, що його відомство вже схвалило в принципі пропозицію Дж. Ллойда. Як і слід було чекати, більшість членів кабінету підтримали намір верховного комісара "продемонструвати силу". Вирок був стислим: "Перше, – записав Хенкі, – схвалити курс на запобігання приходу до влади в Єгипті Заглу-ла..." і далі: "Уповноважити міністра закордонних справ поінформувати лорда Ллойда про те, що кабінет підтримує обраний ним (!) курс"⁶⁶.

На наступному засіданні уряду, 2 травня, було прийнято рішення направити до берегів Єгипту військові кораблі⁶⁷. Заглул-паша капітулював. Прем'єр-міністром Єгипту став Адлі-паша, який сформував коаліційний уряд. Заглул-паша став головою палати депутатів. Це був його останній пост. 23 серпня 1927 р. він помер. Його місце посів Наххас-паша.

Отже, аналіз подій, пов'язаних із конституційною кризою 1924–1926 рр. у Єгипті, свідчить, що в середині 20-х рр. у Консервативній партії Великобританії склалася певна рівновага сил між противниками та прихильниками модернізації політики щодо долини Нілу, унаслідок чого криза перетворилася на затяжну.

Відставка Е. Алленбі та призначення на пост голови каїрської резиденції Дж. Ллойда (1925), а також недопущення до влади С. Заглула (1926) – усе це були безперечні й досить серйозні досягнення "справжніх" торі. Але той факт, що голові Форін офісу О. Чемберлену протягом тривалого часу вдавалося протидіяти тискові, який чинила на нього більшість кабінету, а згодом організувати чергову спробу англо-єгипетської угоди (1927), також є досить промовистим. Очевидно, що повернення до минулого було вже неможливим. Хоча й необхідність руху вперед ще не стала безперечною. Майже десять років знадобилося для того, щоб взаємини між Великобританією та Єгиптом були поставлені на договірну основу. Але й тоді, у 1936 р. зміни не стали незворотними. Спроба силового розв'язання суецької кризи 1956 р. консервативним урядом А. Ідена продемонструвала це цілком очевидно.

1. Див., напр.: Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – М.-Луганск, 1994; Голдобин А.М. Национально-освободительная борьба народа Египта (1918-1936). – М., 1989; Кильберг Х.И. Египет в борьбе за независимость. – Л., 1950; Луцкий В.Б. Англия и Египет. – М., 1947; Berque J. Egypt: Imperialism and Revolution. – L., 1972; Deeb M. Party Politics in Egypt, 1919-1939. – L., 1979; Little T.R. Modern Egypt. – L., 1967; Lloyd, Lord Egypt since Cromer. – N.Y., 1970. – Vol. 2; Mansfield P. The British in Egypt. – L., 1971; Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations. 1800-1953. – L., 1954; al-Sayyid-Marsot A.L. Egypt's Liberal Experiment. 1922-1936. – Berkeley, 1977; Terry J.J. The Wafd, 1919-1952. – L., 1982; Vatikiotis P.J. History of Egypt. – L., 1982, Zayid M. Egypt's Struggle for Independence. – Beirut, 1965.
2. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 209.
3. Dictionary of National Biography. 1941-1950. – London, p. 512-513.
4. Charmley J. Op. cit., p. 26-27.
5. Blunt W.S. Secret History of the English Occupation of Egypt. – L. 1907, p. 65.
6. Farnie D. East and West of Suez. – Oxford, 1969, p. 386-396.
7. Charmley J. Op. cit., p. 10-13.
8. Dictionary of National Biography. Op. cit., p. 513.
9. Charmley J. Op. cit., p. 99-102.
10. Lloyd. Lord Op. cit., p. 143.
11. Op. cit., p. 154.
12. Petrie Ch. The Life and Letters of the Right Hon. Sir Austin Chamberlain. –Vol. 2. – L., 1940, p. 341.
13. Charmley J. Op. cit., p. 110,114.
14. Op. cit., p. 112-113.

-
15. Op. cit., p. 105.
 16. Op. cit., p. 108.
 17. Op. cit., p. 109-110.
 18. Op. cit., p. 111.
 19. The Daily Chronicle, 21.V.25; The Daily Telegraph 21.V.22; The Times, 21.V.25.
 20. Chanrtley J. Op. cit., p. 119.
 21. Op. cit.
 22. Survey of International Affairs: 1925 / Ed. By A. Toynbee. – Vol. 1. – L., 1927, p. 225-227.
 23. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 215.
 24. al-Sayyed-Marsot A.L. Op. cit., p. 85.
 25. Lloyd, Lord Op. Cit., p. 147; Голдобин А.М. Указ. соч., с. 220.
 26. Lloyd, Lord Op. Cit., p. 150.
 27. Op. Cit.
 28. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 219.
 29. Lloyd, Lord Op. cit., p. 148.
 30. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 219.
 31. Lloyd, Lord Op. cit., p. 152.
 32. Op. cit., p. 152.
 33. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 220.
 34. Lloyd, Lord Op. cit., p. 154.
 35. Голдобин А.М. Указ. соч., с. 220.
 36. Lloyd, Lord Op. cit., p. 154.
 37. Op. cit., p. 158.
 38. Op. cit.
 39. Op. cit.
 40. Op. cit., 154-160.
 41. Op. cit., 156.
 42. Op. cit.
 43. Op. cit.
 44. Op. cit., 155, 159.
 45. al-Sayyed-Marsot A.L. Op. cit., p. 91; Lloyd. Lord Op. cit., p. 163.
 46. al-Sayyed-Marsot A.L. Op. cit., p. 91.
 47. Lloyd, Lord Op. cit., p. 163.
 48. Op. cit.
 49. Lloyd, Lord Op. cit., p. 163-164; al-Sayyed-Marsot A.L. Op. cit., p. 92.
 50. Charmley J. Op. cit., p. 121.
 51. Op. cit.
 52. Lloyd, Lord Op. cit., p. 148-151.
 53. al-Sayyed-Marsot A.L. Op. cit., p. 91.
 54. Луцкий В.Б. Арабский вопрос и державы-победительницы в период Парижской мирной конференции, 1918-1919 // Арабские страны. История. Экономика. – М., 1966, с. 163-164.
 55. Див.; Liloyd, Lord Op. cit., p. 158-164.
 56. Lloyd, Lord Op. cit., p. 163-164.

57. *Op. cit.*, p. 161.
58. *Op. cit.*, p. 162-163.
59. *Op. cit.*, p. 161-162; Charmley J. *Op. cit.*, p. 122.
60. Charmley J. *Op. cit.*, p. 122.
61. Lloyd, Lord *Op. cit.*, p. 161.
62. Цит. за: Charmley J. *Op. cit.*, p. 123.
63. *Op. cit.*
64. История дипломатии. – Т. 3. – М., 1945., с. 342.
65. Архив внешней политики Российской Федерации, Ф. 836-ИДА, Протоколы заседаний кабинета министров Великобритании (Cabinet. Conclusions of the Meeting of the Cabinet. 1924-1926), оп. 13, н. 13, д. 7.
66. Там же, оп. 13, п. 13, д 7, л. 48-49.
67. Там же, л. 55.

З М І С Т

Україна і світ

<i>Подоляк Н.Г. (Київ).</i> "Гірський шлях" ганзейського купецтва у ХІУ столітті	3
<i>Варварцев М.М. (Київ).</i> Томмазо Сальві ні: українські тріумфи артиста-гарібаль дійця	13
<i>Кулинич І.М. (Київ).</i> Роль німецьких Інвестицій в розвитку сільськогосподар- ського машинобудування та культури господарювання в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.)	22
<i>Кривець Н.В. (Київ).</i> Соціально-економічне становище німецького населення України в 20-ті – на початку 30-х роки	46
<i>Журавльова С.П. (Рівне).</i> З історії зовнішніх зносин УСРР. 1921-1924 рр.	53
<i>Стаднюк Г.Д. (Київ).</i> Діяльність Олександра Яковича Шульги на чолі україн- ської Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р.	75
<i>Павленко М.І. (Київ).</i> Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільно- стю (1921-1923 рр.)	90
<i>Євсєєнко І.В. (Київ).</i> Україна в радянсько-чехословацьких відносинах: полі- тичний і економічний аспекти (1923-1934 рр.)	103

Давидюк Р.П. (Рівне).
Проблеми освіти і шкільництва у роботі Волинського
Українського Об'єднання у 30-ті роки 117

Журба М.А. (Київ).
Участь селянських спілок України в діяльності прокому-
ністичних міжнародних організацій в 20-х - на початку
30-х років ХХ ст. 126

Сирота Р.І. (Львів).
Британський Форин Оффіс і дипломатична боротьба дов-
кола українського питання напередодні Другої світової
війни 142

Проблеми всесвітньої історії

Ачканазі Б.О. (Кіровоград).
Ставлення до "принципу національностей" у політичних
колах Франції (1918-1919 рр.) 169

Газін В.П. (Кам'янець-Подільський).
Німецькі національні меншини у східній політиці Вей-
марської республіки після Локарко 186

Бур'ян М.С. (Луганськ).
Лорд Ллойд, британські консерватори та конституційна
криза 1924-1926 років у Єгипті 197

Галушко К.Ю. (Київ).
До питання про аналогію у політичних доктринах В.Ли-
пинського та чехословацького аграризму 218

Кучменко Е.М. (Київ).
Пантюрксистський національний рух в Туреччині в роки
Другої світової війни 233

Терешко Ю.М. (Рівне).
Переговори лідерів КІРС та КІЧ у Чієрні-над-Тисою та
їх політичні наслідки 242

Мартинюк А.Ю. (Київ).

Східна політика об'єднаної Німеччини: історичні традиції
та сучасні реалії 252

Слободян Н.В. (Київ).

Політика санкцій у вирішенні "іракської проблеми" 269

Питання історіографії та джерелознавства

Жуковський А. (Париж).

Українознавчі студії у Франції 284

Лісевич І.Т. (Київ).

Історія України ХХ століття крізь призму демографічних процесів в
працях польського професора П.Ебергардта 300

Відняиський С.В. (Київ).

Слов'янські народи Габсбурзької монархії в період націо-
нально-культурного відродження. Погляд українського
історика
307